

Алла Сергієнко,
*аспірантка Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

ПРАВОВЕ ТА МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 60—70-Х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

Розкривається процес реформування становища парафіяльного духовенства в Російській імперії другої половини ХІХ ст. в руслі загальнодержавних змін. Показано правове становище дітей та родин священнослужителів, а також введення в дію проекту «Про склад парафій і церковних причтів» 1869 р., його результати. Висвітлено матеріальне забезпечення парафіяльного духовенства в єпархіях імперії.

Ключові слова: парафія, священник, диякон, дружини священнослужителів, діти священнослужителів, Присутствіє, парафіяльні церкви, державні дотації, єпархіальні опікунства.

Друга половина ХІХ ст. для Російської імперії стала періодом проведення реформ у державі, одним з наслідків яких було руйнування станових меж у суспільстві. Не минули ці процеси і духовенство, яке також поступово починає втрачати свої станові риси.

У руслі загальнодержавних реформ, відміни кріпосного права, зміни, які відбулися в церковній сфері, відходили на другий план. Результати дослідження цієї проблеми в наукових колах були неоднозначними, вони залежали від тогочасної ідеології та кола джерельної бази. Становище парафіяльного духовенства, більшою чи меншою мірою знайшло своє відображення в загальних працях з історії Російської Православної Церкви (С.Г. Рункевич [14], П.В. Знаменський [4], І.К. Смолич [16]) та в роботах, присвячених окремим церковним питанням (Д.И. Ростиславов [13], Н.В. Елагин [2], Л.Г. Захарова [3]). Оскільки самі нововведення не виносилися на загальний розгляд і не було безпосередніх публікацій програми, то більшість дослідників сприймали зміни в Церкві як окремі перетворення, не пов'язані між собою. Тому питання становища православного духовенства і церковних реформ на сьогодні залишається відкритим та актуальним для сучасної науки.

Саме розкриття правового та матеріального становища парафіяльного духовенства в державі 60–70-х років другої половини ХІХ ст. і є метою цієї статті.

У відносинах з державою та паствою духовенство виступало як єдиний стан, хоча його внутрішня структура була складною. Проблеми становища духовенства в другій половині ХІХ ст., в руслі загальнодержавних реформ не лише обговорювалися у вузьких колах духовенства, але й стали предметом дискусій у суспільстві та в періодичних виданнях (див., наприклад, працю священника І.С.Белюстіна «Описання сільського духовенства» (1858)).

Важливу роль у проведенні змін у церковному відомстві відіграв Петро Олександрович Валуєв, який з 1861 по 1867 рр. обіймав посаду міністра внутрішніх справ і став першим, хто офіційно подав цареві пропозицію щодо необхідності реформування церковної сфери. Свою пропозицію він надіслав цареві у формі доповідної записки з питань про покращення становища духовенства від 18 серпня 1861 р. Безпосередньо проект реформ П. Валуєв обговорював з митрополитом московським і коломенським Філаретом (автором відомого маніфесту від 18 лютого 1861 р.). Затвердження законопроектів щодо реформування Церкви проходило таким шляхом: підготовлені проекти особливим Присутством надсилалися спочатку на затвердження імператорові і тільки згодом отримували силу закону; їхні тексти розсилалися на місця і впроваджувалися на практиці. У «Повному зібранні законів Російської імперії» багато з них так і не були опубліковані. Саме Присутствие працювало з матеріалами і т. зв. записками, які були складені його учасниками, а також із відгуками на анкети, котрі були розіслані по єпархіях — як архієреям, так і парафіяльному духовенству. Потім ці відгуки узагальнювались і використовувались при створенні законопроектів.

Найбільш важливими питаннями, які в 60-ті XIX ст. роки потребували вирішення, були: 1) визначення статусу дітей священнослужителів; 2) припинення традиції укладання шлюбів виключно у межах самого стану духовенства, що була загальнопоширеною, але не мала законодавчого підґрунтя; 3) визначення статусу дружин священнослужителів, а особливо вдовиць, котрі хотіли залишити духовний стан.

Відміна станової замкнутості обіцяла покращення юридичного статусу духовенства та його громадянських прав. Це мало дати змогу духовному станові змішатися з більш успішними соціальними верствами та змінити на краще своє становище.

У 1864 р. дітям священнослужителів було дозволено навчатися у гімназіях [9], а з 1866 р. до семінарій могли вступати всі без винятку православні [10].

26 травня 1869 р. був виданий закон, згідно з яким діти представників православного духовенства уже не належали до духовного стану. Однак за ними зберігалось їхнє право на освіту в духовних навчальних закладах, вступ до клиру. Закон також надавав нові права: діти священників та дияконів отримували права дітей особистих дворян, а діти церковнослужителів – права поважних громадян. Одночасно з духовенства були виключені всі особи, які не мали сану священника і не перебували на посаді церковнослужителя (нею вважалася лише посада псаломщика). Офіційно прийняття цього закону мотивувалося надлишковою кількістю духовенства [12, с. 26]. На думку Г. Фріза, та реформа, яка надає дітям окремого від родини статусу, призводить до зміни самого уявлення про стан, руйнує традиційний принцип передачі чоловіком свого соціального становища родині.

Другим кроком у реформуванні стала ліквідація спадковості парафій. Шлюби в межах духовного стану, родинна зацікавленість у розподілі церковних місць сприяли закріпленню тривалих зв'язків між священничими родинами. Така шлюбна практика стала законодавчо не закріпленою традицією в духовному стані. Шлюби такого характеру мали дві причини: вони забезпечували пенсійне утримання тому

духовенству, котре залишило свої посади за віком, а також матеріальну підтримку сиріт, і дозволяли займати посади клириків шляхом набуття їх у придане. Це дозволяло родині священика контролювати своє церковне місце, яке відходило до семінариста, котрий отримав відповідну освіту, одружився зі священичею донькою та обіцяв утримувати її родину.

Юридичний взаємозв'язок між внутрішньоклерикальними шлюбами і правом передачі місць був усунутий законом від 1867 р. За ним представники родин духовенства ще не здобували права укладати шлюб з представниками інших станів, але й уже не мали права висувати претензії щодо призначення нового священика в парафії [1].

Третім кроком стало вирішення питань, пов'язаних із юридичним статусом дружин священнослужителів, які номінально мали статус їхніх чоловіків до того часу, доки ті залишались у стані духовенства. Якщо клирик позбавлявся духовного стану, то з нього ж виходила і його дружина, яка зараховувалася зі своїм чоловіком до стану платників податків.

У скрутному становищі перебували вдови клириків. Оскільки Церква була не в змозі виплачувати їм утримання, то вдови потребували нового джерела прибутків, яким могло стати нове одруження. Але в результаті другого шлюбу вдова могла втратити свій привілейований статус і перейти до того стану, до якого належав її новий чоловік [15, т. 9. ст. 272, 283]. Спеціальна комісія, котра займалася цим питанням у 1870–1871 рр., пропонувала ввести дружин священиків, як і дітей, у послужні списки лише для відомостей про склад сім'ї, а не для документування їхнього юридичного статусу. Однак такі проекти підняли хвилю обурення в Державній Думі. Подальші пропозиції щодо сімейних реформ так і не були затверджені.

16 квітня 1869 р. вийшов проект, запропонований особливим Присутством, — «Про склад парафій і церковних причтів», що поклав початок формуванню нових штатів в єпархіях. До цього проекту входили такі положення (отримали силу закону): про перегляд складу парафій та церковних причтів; умови призначення на священо- і церковнослужительські місця; переміщення і звільнення священнослужителів; службові права духовенства [17, арк. 36]. Губернські присутствія повинні були займатися переглядом меж парафій та складом причтів, а також розподілом парафій за штатами. Дозволялося залишати ті парафії, причтам яких парафіяни призначали від себе утримання. В кожній церкві за новими штатами можна було мати двох клириків: священика та псаломщика, в разі великої кількості парафіян можливе було призначення другого священика в якості помічника настоятеля [6, с. 218].

Присутствіє стверджувало: якщо парафіяни хочуть залишити свої парафіяльні церкви, котрі за штатами скорочувались, то «повинні призначити від себе належне утримання своїм причтам» [5, с. 215].

Затвердження штатів для єпархій відбувалося в кілька етапів. Уперше розпис штатів був уведений 20 березня 1871 р. в Олонецькій єпархії. В цьому ж році були затверджені штати Архангельської, Астраханської, Володимирської, Волинської, Катеринославської, Калузької, Костромської, Могилевської, Саратовської, Тамбовської, Тобольської, Томської єпархій [5, с. 214].

Таким чином, за 1869—1870 рр. число причетників скоротилося на 1 514 осіб, а чисельність священнослужителів збільшилася на 3 318. Зростання кількості церков та священнослужителів залежало від приросту православного населення в імперії. За вісім місяців дії закону 1869 р. кількість священнослужителів зменшилася на 645 осіб [12, с. 36].

Після введення нових штатів у 1873 р. у 18 єпархіях склад причтів зменшився на 14 701 осіб. Чисельність парафій скоротилася на 20 %, загальне число духовенства – на 38 %, а священників – на 10 %. За шістнадцять років дії закону загальна кількість білого духовенства зменшилася на 34 900 осіб. Зі зменшенням загального числа парафіяльних церков відбулося збільшення кількості парафій у парафії. Якщо в середньому по імперії в 1860 р. на одного священика припадало близько 1300 православних парафіян, то у 1879 р. — вже 1600. Відповідно, ускладнилася система утримання церковних причтів – проекти стосовно утримання причтів за рахунок парафіян не виправдали себе [1, с. 54]. Парафіяни сприймали духовенство як чиновників на державній службі, тому вважали питання фінансового утримання церковного причту державним клопотом. Недоліки цих проектів полягали також у неврахуванні того, що фінансове становище кожної парафії, а точніше, самих парафіян було різним і не залежало від територіальних розмірів та кількісного складу парафії. Крім того, самі парафіяни намагалися уникати таких обов'язків.

Щодо покращення умов утримання міського та сільського духовенства північно-західних єпархій, то ще в 1864 р., згідно з положенням Комітету міністрів від 29 квітня 1864 р. київський генерал-губернатор дозволив відраховувати по 200 000 руб. у рік з відсоткового збору з маєтків поміщиків на посилення утримання духовних причтів, де на те є потреба [8, с. 285]. У 1866 р. ці виплати були збільшені до 400 000 руб. З цих коштів на Київську єпархію виділялося 126 163 руб. 56 коп., на Подільську – 153 877 руб. 86 коп., на Волинську – 119 964 руб. 56 коп.

З 1868 р. постановою було затверджено пропозицію київського генерал-губернатора відмінити натуральні повинності на користь духовенства Київській, Волинській та Подільській губерніях, замінивши його поземельним податком по губерніях: Київській – 127 012 руб., Подільській – 157 147 руб., Волинській – 134 854 руб. Ці натуральні повинності знімалися з тих земель, які вже обкладалися збором на губернські земельні повинності. З коштів, що надійшли, передбачалося виділити на потреби духовенства Київської губернії – 120 800 руб., Подільської – 135 100 руб., Волинської – 118 600 руб. Решта суми йшла на духовні потреби римокатолицького населення [8, с. 287].

Але, крім особливих пожертв, самі церкви мали такі джерела фінансування, як гаманцевий та кружечний збір, а також прибутки з нерухомого майна. Наприклад, 1877 р. в парафіяльних церквах Київської єпархії сума гаманцевого збору становила 87 659 руб., кружечного – 88 381 руб., прибутки з нерухомого майна – 25 184 руб., що разом з особливими пожертвуваннями на облаштування церков складало 351 651 руб. У самих же київських парафіяльних церквах за вказаний рік гаманцевий збір становив 5 442 руб., кружечний – 4 943 руб., прибуток з нерухомості – 13 907 руб., особливі пожертвування на облаштування храмів – 3 218 руб. Як

бачимо, для київських парафіяльних церков прибуток з нерухомого майна формував найбільшу частину надходжень (порівняно з іншими видами церковних зборів).

Стосовно утримання парафіяльне духовенство Київської єпархії користувалося значними перевагами. Перша з них — виплати з державного казначейства, які були дійсними для всіх штатних причтів єпархії (міських і сільських), у сумі 487 668 руб. для всієї єпархії. Такі ж державні дотації були призначені для Подільської єпархії в розмірі 500 180 руб. та Волинської — 461 431 руб. Подібні виплати із державного казначейства існували також для єпархій Західного краю та ще деяких єпархій, поставлених на особливі умови. В більшості єпархій платня надавалася лише міським причтам і то не всім. Найнижче фінансування від держави було призначене для Володимирської єпархії — 1 221 руб., Курської — 1 225 руб., Орловської — 2 699 руб., Тульської — 2 273 руб., Ярославської — 2 533 руб., Воронежської — всього 135 руб. Зазначимо, що після відміни поділу парафій на сім класів державні виплати для причтів стали рівними: у міських парафіях священники отримували по 400 руб, 180 руб. — диякони, 100 руб. — псаломщики; в сільських парафіях священник одержував 300 руб., псаломщик — 100 руб. Крім того, зберігалися попередні виплати в тих парафіях, де ще не були скасовані місця дияконів, дячків, пономарів [7, с. 7].

Справи щодо бідних із духовного стану були покладені на єпархіальні опікунства, до яких входили представники вищого духовенства. Кошти на утримання духовенства формувалися з благодійних пожертвувань, відсотків від надходжень з гаманцевого збору та 10 % від кружечних коштів, пені яку платили члени причту за провини, коштів на благодійництво, які збиралися в благочиннях за листами від опікунства. З цих коштів виплачувалися пенсії, загальна сума яких у 1877 р. становила 6 818 руб. 92 коп. по Київській єпархії, надавалися одноразові виплати, оплачувалося лікування в міських шпиталях. Водночас стан місцевого фінансування по благочинних округах міг залежати не стільки від чисельності, заможності причтів та парафій, як від наполегливості у своїй роботі самих благочинних та парафіяльних священників. Нерідко в заможних парафіях кількість коштів, які надходили до опікунства для бідних духовного стану, була меншою, ніж у невеликих округах з менш заможними парафіянами.

Отже, наслідком реформ у житті парафіяльного духовенства в другій половині XIX ст. стала ліквідація станової замкнутості. Діти священнослужителів могли вільно обирати собі професійну діяльність, здобувати освіту в світських університетах, а майбутні клирики — вільно одружуватися із представницями інших станів. Реалізовані проекти церковних змін візуально викреслили юридичне поняття духовного стану в імперії, хоча у «Зводі законів Російської імперії» духовенство продовжували називати одним з чотирьох станів. Політика скорочення парафій ще більше перешкоджала вирішенню проблеми забезпечення духовенства за рахунок парафій. У результаті, незавершеність перетворень у духовному відомстві, невирішеність питання про матеріальне забезпечення духовенства, централізованість прийняття рішень, без урахування місцевих, регіональних умов — усе це серйозно ускладнило ситуацію і, врешті-решт, спричинило кардинальні зміни в церковній сфері у 80-х роках XIX ст.

1. Белякова Н.А. Материальное положение приходского духовенства во второй половине XIX века / Наталья Белякова // Приход. Православный экономический вестник. – 2004. – № 2.
2. Елагин Н.В. Белое духовенство и его интересы / Н. Елагин. – Санкт-Петербург, 1881.
3. Захарова Л.Г. Реформы 1860–1870-х годов: поворотный пункт российской истории? / Л. Захарова // Отечественная история. – 2005. – № 4.
4. Знаменский П.В. История русской церкви / П. Знаменский. – Москва, 2000.
5. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Св. Синода за 1873 г. – Санкт-Петербург, 1874.
6. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Св. Синода за 1871 г. – Санкт-Петербург, 1873.
7. Малышевский И. Киевская епархия в 1878 г. / И. Малышевский // Киевские епархиальные ведомости. – 1879. — № 1.
8. Об улучшении условий содержания духовенства // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. — № 7.
9. Полное Собрание Законов Российской Империи. — Собр. II. – 1864. – Т. 39. — № 41472.
10. Полное Собрание Законов Российской Империи. — Собр. II. – 1866. – Т. 41. — № 42567.
11. Полное Собрание Законов Российской Империи. — Собр. II. – 1867. – Т. 42. — № 44610, 46974.
12. Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840–41 по 1890–91 гг. / Иван Преображенский. – Санкт-Петербург: Типография Э. Арнольда, 1897.
13. Ростиславов Д.И. О православном белом и черном духовенстве / Д.И. Ростиславов. – 1866. – Т. 1—2.
14. Рункевич С.Г. Русская церковь в XIX веке / С. Рункевич. – Санкт-Петербург, 1901.
15. Свод Законов Российской Империи, повелением государя императора Николая I составленный – 1857. – Т. 1–15.
16. Смолич И.К. История Русской Церкви (1700–1917) / И.К. Смолич. — 1996. – Кн. 8.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 832. – Спр. 207. – Арк.36.

SUMMARY

Alla Sergienko post-graduate student of the Kiev National

Taras Shevchenko University

Legal and material condition of parish's clergy of Russian empire in the second part of XIX century

In the report show the process of reformation of condition of paraphial clergy in the Russian empire of the XIX century in the movement of general-state changes. Show the legal condition of clergi, and also entering in the operation of full complement of paraphial clergy and churches and its results of the 1869 year. Flash the materially maintenance of paraphial clergy in the dioceses empire.

Key words: parish, priest, Diakon, wives of clergy, children of clergy, Prisutstvie paraphial churches, states subsidies, dioceses guardianships.